

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

PECULIARITIES OF THE ADMINISTRATIVE APPARATUS OF THE ANCIENT RUSSIAN STATE

Карпічков В.О., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії та історії права та держави

*Інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено дослідженню адміністративного апарату Давньоруської держави, його структури й особливостей із кінця IX до кінця XII ст. Встановлено, що з кінця IX – X ст. Русь являла собою союз племінних князівств, а формування вищих органів влади відбувалося шляхом упровадження десяткової системи, яка не виокремлювала центральне управління від місцевого. Великий князь наділявся вищою управлінською, політичною, військовою, фінансовою, судовою та сакральною владою. Управління у містах здійснювали воеводи гарнізонів князівської дружини: тисяцькі, соцькі і десяцькі, а також виборні посадові особи – старці (старости) у селах. Самоврядування міст і сіл представляли громади, а їх самоврядним органом було віче.

Визначено, що з кінця X до другої половини XI ст. відбулося посилення влади Великого князя, який уважався носієм вищої державної влади та суверенітету, він був головним воєначальником, організовував і керував військовими походами, приймав закони, призначав увесь адміністративний апарат, мав виключне право карбування монети, розпоряджався скарбницею та прибутками держави, був головним збирачем данини, визначав зовнішню і внутрішню політику, виступав вищою судовою інстанцією, а також сприяв поширенню християнства. На рішення Великого князя впливали князівська (боярська) рада та віче, які в деяких випадках могли навіть обмежити його владу. Управління у великих містах і передмістях здійснювали посадники Великого князя (князівські сини, мужі, місцеві князі та князі-вожді), волостелі у волостях, тіуни у погостах, а також старости у селах (вервах). Тоді на Русі існувала розвинена система місцевого самоврядування, представлена територіальними громадами, серед яких можна виокремити громади старших міст, громади підпорядкованих їм молодших міст (передмість) і сільські громади (верви).

Із другої половини XI до кінця XII ст. обсяг влади Великого князя значно зменшився. Цьому періоду був притаманний колективний суверенітет, коли долю держави вирішував з'їзд найвпливовіших князів. Зі становленням двірцево-вотчинної системи двір князя поступово перетворився на політичний і адміністративний центр управління державою не тільки на центральному, а й на місцевому рівні. У великих містах і волостях князівський двір разом з усіма його посадовцями став типовою моделлю організації місцевої влади. У цей період активно розвивалося князівське, боярське і церковне землеволодіння та остаточно оформилася вотчинна форма власності. Управління державою до першої половини XII ст. одночасно здійснювало декілька великих князів (тріумвірат, який згодом змінився на дуумвірат), а важливі державні справи вирішувалися ними спільно. Важлива роль в управлінні державою в період тріумвірату (дуумвірату) відводилася князівській (боярській) раді та віче.

Ключові слова: Давньоруська держава, Русь, Київська Русь, адміністративний апарат, центральні органи влади, місцеві органи влади, Великий князь, двір князя, посадник, самоврядування.

The article is devoted to the study of the administrative apparatus of the Ancient Russian state, its structure and peculiarities from the end of IX to the end of XII century. It is established that from the end of the IX – X centuries Russia was a union of tribal principalities and the formation of higher authorities implemented by the introduction of a decimal system that did not separate the central government from the local. The Grand Duke was endowed with supreme administrative, political, military, fiscal, judicial and sacred power. Administrations in the cities were carried out by the voivodes of the garrisons of the prince's retinue – thousands, sots and tens, as well as elected officials – elders in the villages. Self-governance of towns and villages were represented by communities, and their self-governing body was the chamber.

It is determined that from the end of X – to the second half of XI century there was a strengthening of the power of the Grand Duke who was considered the bearer of the supreme state power and sovereignty, he was the chief military leader, organized and led military campaigns, passed laws, appointed the entire administrative apparatus, had the exclusive right to mint coins, managed the treasury and state revenues, was the chief collector of tribute, determined foreign and domestic policy, acted as the highest court, and promoted the spread of Christianity. The decision of the Grand Duke was influenced by the princely (boyar) council and the chamber which in some cases could even limit his power. The governance in large cities and suburbs was carried out by the mayors of the Grand Duke (princely sons, husbands, local princes and princes-leaders), volosts in parishes (volosts), tiuns in graveyards, as well as elders in villages (vervas). Then in Russia there was a developed system of local self-government represented by territorial communities, among which we can distinguish communities of older cities, communities of subordinate younger cities (suburbs) and rural communities (vervi).

From the second half of XI – to the end of XII century the amount of power of the Grand Duke decreased significantly. This period was characterized by collective suzerainty when the fate of the state was decided by the Congress of the most influential princes. With the formation of the palace and patrimonial system, the prince's yard gradually became a political and administrative center of state governance not only at the central but also at the local level. In large cities and parishes (volosts), the prince's yard together with all its officials became a typical model of local government organization. During this period princely, boyar and church land tenures were actively developed and the patrimonial form of ownership was finally formed. The Governance of the country until the first half of the twelfth century was simultaneously carried out by several Grand Dukes (triumvirate which later changed to duumvirate) and important state affairs were decided by them together. An important role in governing the state during the triumvirate (duumvirate) was assigned to the princely (boyar) council and the chamber.

Key words: Ancient Russian state, Russia, Kievan Rus, administrative apparatus, central authorities, local authorities, Grand Duke, prince's yard, mayor, self-government.

Дослідження адміністративного апарату на теренах України в різні історичні періоди має велике ціннісно-культурне та науково-практичне значення для вітчизняної історико-юридичної науки. Витоки сучасних центральних і місцевих органів влади беруть свій початок ще за доби раннього середньовіччя. Однак, незважаючи на існуючі наукові праці у цій сфері, на жаль, переважна більшість із них лише фрагментарно розкриває дане питання, що, своєю чергою, породжує невизначеність і викликає низку

суперечливих запитань. Що й не дивно, адже дослідження адміністративного апарату того часу передбачає комплексний аналіз його особливостей із дотриманням історичної періодизації на кожному з етапів розвитку давньоруського суспільства з урахуванням різноманітних чинників, що вплинули на процес його становлення.

Метою нашого дослідження є комплексний історико-правовий аналіз адміністративного апарату Давньоруської держави, а саме центральних і місцевих органів влади,

особливостей їх становлення та розвитку, а також структури, функціонування та місця в системі державного управління Русі з кінця IX до кінця XII ст.

Окремих питань адміністративного апарату Русі присвячено праці відомих українських науковців М.С. Грушевського [1; 2], М.Ф. Котляра [3–5], В.М. Рички [6], П.П. Толочка [7–9], С.В. Кульчицького, Ю.І. Терещенка [10], С.В. Юшкова [11–13], а також праці російських учених: М.Ф. Владимирського-Буданова [14], М.Б. Свердлова [15; 16], В.І. Сергєєвича [17], А.Е. Преснякова [18], В.Й. Ключевського [19], І.Я. Фроянова [20], М.М. Карамзіна [21], Б.Д. Грекова [22] та інших науковців. Найбільшу інформаційну цінність для нашого дослідження становлять такі історичні джерела, як літопис «Повість временних літ» [23–25], збірник норм давньоруського права «Руська правда» [26], твори XI–XIII ст. «Слово о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха» [27], а також князівські та церковні устави.

Із кінця IX до кінця XII ст. Давньоруська держава пройшла шлях від протодержави до одноосібної, а згодом й федеративної монархії та, зрештою, до конфедерації самостійних князівств-держав. У кожному із цих періодів адміністративний апарат держави зазнавав трансформації, а його еволюція була напряму пов'язана з процесом становлення державності та змінами, які відбувалися всередині тогочасного суспільства.

У VI–IX ст. активно тривав процес об'єднання слов'янських племен у великий союз із центром у Києві [23]. Ще в додержавний період перші князі мали велику військову дружину. Утримання великої армії потребувало витрати чималих ресурсів і постійних військових походів на ворожі племена. Разом із військовою силою зростала і політична могутність князів, що сприяло консолідації племен, приєднанню нових земель, а також розвитку зовнішньополітичних відносин і торгівлі. Тоді ж князівська влада стала переходити у спадок і зосередилася в межах однієї династії Київських князів Рюриковичів, які закріпили за собою титул Великих князів Київських.

Кінець IX – початок X ст. можна охарактеризувати як період становлення державності на Русі. Давньоруська держава на той час являла собою союз племенних князівств. Формування вищих органів влади відбувалося шляхом упровадження десяткової системи управління, яка існувала ще за часів великого переселення народів і застосовувалася під час внутрішньої організації війська [14, с. 75–77]. На давньоруських землях дана система спочатку використовувалася під час поділу князівських дружин, однак із часом, коли кількість військових походів зменшилася, десяткова система перетворилася на адміністративно-територіальну модель управління державою. Десяткова система не виокремлювала центральне управління від місцевого. Як наслідок, тривалий час на Русі не існувало чітко визначених органів влади з конкретним розподілом владних повноважень між посадовцями, а компетенція останніх часто дублювалася [28, с. 54].

У цей період на чолі держави стояв Великий князь Київський, який мав вищу управлінську, політичну, військову, фіскальну, судову та сакральну владу [29, с. 22]. До основних його функцій належали: організація та особисте керівництво військовими походами; захист підконтрольних земель і оборона кордонів держави; ведення зовнішньої та внутрішньої політики; будівництво та ремонт міст, укріплень і сполучень; здійснення примітивної законодавчої діяльності (зі створення прецедентів, що доповнювали норми давньоруського звичаєвого права); здійснення судочинства над своїми підлеглими та дружиною; стягнення данини з населення на підконтрольних землях і з підкорених племен тощо. Влада князя передавалася у спадок по прямій лінії від батька до сина відповідно до ієрархії всередині князівської династії [30, с. 48]. Управляючи державою, Великий князь прислухався до порад най-

ближчого оточення: представників родоплеменної знаті, найстарших дружинників і місцевих управителів. Князь у всьому опирався на військову підтримку дружини, яка в період становлення державності виступала не лише інструментом для поширення його влади, а й основним апаратом управління на місцях, збирала данину, захищала кордони держави та завойовувала нові землі. Відносини князя і дружини будувалися не за принципом підлеглості, а радше на особистій відданості та були більш схожі на родинні стосунки. Із літописних джерел відомо, що князь переконував дружину, а не наказував їй, він прислухався до її порад і покладався на неї у вирішенні важливих державних питань [2, с. 228; 25, с. 26, 37].

За десяткової системи управління місцеву владу у містах здійснювали тисяцькі, соцькі і десяцькі, а також виборні посадові особи – старці (старости) у селах. Великий князь особисто призначав усіх місцевих управителів із кола відданих йому людей, якими зазвичай були воеводи – командуючі окремих підрозділів дружини або ж нащадки родоплеменної знаті. У центрах завойованих і приєднаних до Києва земель князі ставили гарнізони дружини [28, с. 55]. Тисяцький був начальником найбільшого військового гарнізону (тисячі), який ставили у великих містах-центрах земель, а соцькі командували окремими його частинами – сотнями. У невеликих містах ставили менший за кількістю гарнізон під керівництвом соцького, а вже окремими його частинами командували десяцькі. Так тисяча перетворилася на великий територіальний округ землі, що підпорядковувався тисяцькому, який уважався управителем найбільшого міста-центру землі, командувачем міського ополчення та водночас воєначальником збройних сил усієї землі. У підпорядкуванні у тисяцьких перебували нижчі за рангом посадові особи – соцькі та десяцькі. Окремі адміністративні одиниці (громади) у містах і приміських зонах (сотні) підпорядковувалися соцьким, а десяцькі, ймовірно, здійснювали управління у дуже маленьких містечках [31, с. 45]. Функції тисяцьких, соцьких і десяцьких були схожими, однак дещо відрізнялися залежно від обсягу їхньої влади. Із посиленням централізації і збільшенням залежності земель від центру (Києва) обсяг їхніх повноважень змінювався. Так, у X–XI ст. тисяцькі та соцькі здійснювали на місцях військову, адміністративну, поліцейську, господарську, фіскальну та судову владу, стежили за підтриманням правопорядку у містах та їхніх околицях, придушували повстання серед місцевого населення, стежили за проведенням торгів, виконували окремі судові функції та особисті доручення Великого князя, а також допомагали його збирачам данини [11, с. 53]. Пізніше з розвитком інституту посадництва вони набули більшої галузевої спеціалізації: тисяцькі стали головними помічниками князя у містах, де здійснювали управління та командували військом, а соцькі стали виконавцями судово-адміністративної влади. Тисяцький також представляв інтереси міської громади у відносинах із Великим князем, на час відсутності князя заміщав його в управлінні містом, командував дружиною, разом із князем брав участь у прийнятті нових законів для місцевої громади, а також мав право суду по деяких справах. Тисяцькі користувалися великим авторитетом і могли залишатися на своїх посадах навіть коли змінювався князь [32, с. 63]. Державний апарат утримувався тоді за рахунок поборів із місцевого населення.

Не можна не згадати про місцеве самоврядування того часу, особливістю якого був общинний територіально-виробничий характер. Переважну більшість населення давньоруських земель становили вільні люди, які об'єднувалися у сусідські громади (общини). Згодом ці громади об'єднувалися у племена, а ті – у союзи племен, центрами яких ставали великі укріплені міста. Ще до X ст. на просторах давньоруських земель існували чисельні громади міст і сіл, які користувалися чималою

автономією у вирішенні власних господарсько-адміністративних питань. Головним органом влади громад у містах і селах традиційно були народні збори (віче), у яких брали участь голови родів та старійшини. Віче збиралося лише за потреби, а до його компетенції належали: розгляд питань про перерозподіл земель громади; охорона святилищ; вирішення спорів між окремими родами та громадами; винесення вироків по тяжких злочинах і публічне їх виконання; прийняття рішення щодо переселення в інші землі; оборона від ворогів тощо. Усі важливі рішення на віче приймалися шляхом згоди між його учасниками [33, с. 38–39]. У буденний час справи громад вирішували голови родів і осель – старці (старости) [17, с. 23], які обирались на віче. Обсяг їхніх повноважень теж визначався на віче, зазвичай вони здійснювали управління справами своєї громади, займалися організацією господарських робіт, представляли інтереси громади у відносинах із Великим князем і його посадовцями, скликали та проводили віче, а також організували виконання рішень, прийнятих на віче.

Після реформ Київських князів у X ст. військово-територіальний поділ держави (на тисячі і сотні) змінився адміністративно-територіальним, а її територія була поділена на землі-князівства, що, своєю чергою, поділялися на волості та погости. Період з кінця X до другої половини XI ст. ознаменувався розквітом держави, коли Русь перетворилася на повноцінну ранньофеодальну монархію [34, с. 112]. Із XI ст. влада Великого князя стала майже необмеженою, однак усе ж таки залежала від визнання його авторитету народом і підтримки дружини. У цей період Великий князь Київський визнавався головним носієм державної влади і суверенітету, він був головним воєначальником (організовував і особисто керував усіма військовими походами), приймав нові закони, здійснював управління державою через своїх намісників і посадовців, особисто формував увесь адміністративний апарат, мав виключне право карбування монети, розпоряджався скарбницею та прибутками держави, визначав характер і розмір податків, був головним збирачем данини, визначав внутрішню та зовнішню політику держави, а після прийняття християнства на нього покладався обов'язок сприяти поширенню нової релігії та її матеріальне забезпечення, скликання собору єпископів, обрання митрополита [32, с. 61]. Великий князь уважався найвищою судовою інстанцією та відправляв правосуддя як особисто, так і через місцевих управителів та уповноважених ним посадовців. Щоправда, суд князя розглядав спори, у яких хоча б однією зі сторін був представник феодальної верхівки (знаті). Особливого значення у цей період набула законодавча функція Великого князя. У цей період були створені найвідоміші збірники писаних норм давньоруського права, такі як «Руська правда», «Правда Ярославичів», а також церковні статuti князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, що заклали основу князівського законотворення. Зросло значення військової функції Великого князя, більше уваги приділялося будівництву захисних і оборонних споруд (укріплень, фортець), ремонту міст, мостів, шляхів та їх охороні. Також зросло значення дипломатичної місії Великого князя у відносинах з іншими державами. Управління збором данини перебувало в безпосередньому віданні Великого князя [30, с. 48]. Для збирання мита і данини на місцях він відряджав своїх посадовців (митників, данщиків, п'ятенчиків та інших тиунів), які не залежали від влади місцевих управителів, а гроші, які ті збирали, вносились Великому князю особисто або ж уповноваженій ним особі. Скарги на неправомірні дії збирачів данини теж подавались безпосередньо Великому князю [17, с. 23]. Князівська влада тоді передавалася за «горизонтальним» принципом – від старшого брата до молодшого, а після його смерті та смерті представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина,

наступного за віком. Щоправда, формально термін князювання вважався довічним, але багато в чому залежав від визнання князя народом, а зловживання ним владою могло закінчитися повстанням народу чи вигнанням його з міста [15, с. 215].

У період розквіту Русі велика роль у управлінні державою належала князівській (боярській) раді. Князівська рада походить від давньослов'янської ради старійшин і виконувала роль дорадчого органу при князеві. Літописні джерела містять про неї мало інформації, але історики дійшли висновку, що цей орган офіційно функціонував у X–XII ст., хоча й не мав чітко визначеної структури і являв собою нараду Великого князя з його найближчим оточенням [35, с. 63]. Великий князь сам обирав радників і скликав раду у своєму палаці за потреби. До її складу зазвичай входили найавторитетніші представники старшої дружини (ліпші мужі, бояри), палацові посадовці, градські старці (потомки місцевої родоплеменної знаті), старійшини міст, а з прийняттям християнства ще й представники вищого духовенства (митрополит, єпископи). Рада скеровувала діяльність Великого князя і разом із ним вирішувала найважливіші державні питання (укладання союзів з іншими державами, оголошення війни та миру, обговорення адміністративних і фінансових справ, прийняття нових законів). Цілком імовірно, що Великий князь міг приймати важливі управлінські рішення самостійно, однак, беззаперечно, що він був зацікавлений у підтримці найвпливовіших осіб держави, зокрема бояр, які були не просто досвідченими політиками свого часу, а й мали власне військо, підтримку міського населення та корисні зв'язки з місцевими князями. У разі відсутності Великого князя або ж оголошення його померлим князівська рада брала на себе управління державою і ставила на розгляд питання про обрання його наступника. Хоча цей орган не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом, однак його діяльність була систематичною, а рішення носили загальнодержавний характер.

Що стосується організації місцевої влади у цей період, то більшість земель було поділено між синами Великого князя, які посіли на трон у великих містах-центрах, а в інших містах управління здійснювали його посадники (князівські мужі, місцеві князі та князі-вожді), волостелі у волостях, тиуни у погостах і старости у селах.

Інститут посадництва (намісництва) виник на Русі у X ст. внаслідок реформ Володимира Великого. Тоді всі землі були повністю залежними від центру (Києва) і сплачували данину Київському князю, а владу у містах та їхніх околицях здійснювали посадники Великого князя, яких він обирав з-поміж своїх синів, родичів, дружинників і знатних мужів. Посадники здійснювали управління у найбільших містах-центрах земель за винятком тих, де проживав або перебував Великий князь (за винятком Новгород) [36, с. 261]. Посадник здійснював у місті та його околицях вищу адміністративну, поліцейську і судову владу, стягував на користь Великого князя судові штрафи, здійснював контроль над збором уроків і данини, стежив за проведенням торгів. Посадник мав власну військову дружину і командував ополченням міста [16, с. 219; 37]. Частину зібраної данини посадник залишав собі, оскільки утримувався за рахунок поборів із місцевого населення. Незважаючи на широке коло повноважень, служба посадника передбачала також низку обмежень. Так, посадник не мав права власності на землю, а лише використовував на час здійснення служби, він не міг утручатися у внутрішні справи міських громад, оскільки ті мали власні органи самоврядування (віче, тисяцьких, соцьких і старост). Коли Великий князь перебував у місто, яким управляв посадник, то влада останнього тимчасово призупинялася і переходила до Великого князя [38, с. 182–183].

Посадництво як різновид управлінської діяльності не було однорідне, одними містами Великий князь управляв

через своїх синів, а іншими – через мужів, місцевих князів і князів-вождів [21, с. 156]. Посадництво князівських синів виникло за князя Святослава, коли той посадив своїх синів князувати в інших землях (Ярополка – у Києві, Олега – у древлян, а Володимира – у Новгороді) [24, 27 зв.]. Князівські сини були більш самостійними управителями, ніж посадники-мужі, адже в силу родинних стосунків вони відносилися до Великого князя не як підлегли, а як сини до батька. На Русі була розповсюджена практика, коли Київські князі відправляли синів князувати в інші землі задля того, щоб ті набралися управлінського досвіду і були готові посісти на трон замість свого батька. Зазвичай старших синів саджали на трон у більш стратегічно важливих землях. Інколи князі «пересували» своїх синів між різними землями, щоб ті не змогли укріпити свою владу та не загрозували владі батька. Великі князі надавали своїм синам земельні наділи разом із містами і селами у спадкове володіння. Як наслідок, на території Русі виникло багато удільних князів із роду Рюриковичів, які, своєю чергою, вже створювали власні князівські династії та намагалися здобути автономію від Києва.

Посадництво мужів з'явилося раніше за посадництво князівських синів. Ще наприкінці IX ст. князь Олег, захопивши Смоленськ і Любеч, посадив там князувати своїх вірних мужів [24, 9 зв.]. Посадники-мужі призначалися Великим князем із кола знатних дружинників та бояр і були більш залежними від нього, оскільки князь у будь-який момент міг припинити їхні повноваження. Цей різновид посадництва був поширений переважно у менших містах. Деякі мужі могли служити посадниками князівської династії протягом декількох поколінь [39, с. 11–12].

Посадниками також могли бути місцеві князі. Так, під час міжусобиць або військових дій у завойованих містах для тимчасового управління Київські князі спершу саджали посадниками своїх мужів, а коли обстановка ставала стабільною, замість них могли призначити місцевих князів [24, 93 зв.], які не належали до династії Рюриковичів. На відміну від попередніх різновидів посадництва між Великим князем і місцевими князями-посадниками існували відносини васалітету-сюзеренітету, що скріплювалися хрестоцільувальними грамотами. Оскільки місцеві князі одержували землю безпосередньо від Великого князя, то вони зобов'язувалися вірно йому служити. До їхніх обов'язків належали сплата частини зібраної з підвладної землі данини, надання військової підтримки своєму сюзерену та можливості вільного розміщення його військ на своїх землях. Місцеві князі самостійно управляли своїми землями, мали власні дружини, приймали місцеві закони, налагоджували дипломатичні відносини з іншими князівствами та державами. У XI–XII ст. місцеві князі істотно зміцнили свій військово-адміністративний апарат, а їхні землі-князівства перетворилися на самостійні утворення у складі Давньоруської держави.

Незважаючи на всі спроби Київських князів викоринити племінне князювання, до середини X ст. на давньоруських землях продовжували існувати чисельні племінні князівства, що утворилися внаслідок об'єднання племен і будувалися на інституті родової спорідненості та військової демократії [40, с. 99]. Племінні князівства за традицією очолювали князі-вожді, яким належала вся повнота влади у воєнний час, а в мирний час їхня влада обмежувалася народними зборами (віче), у яких брали участь усі дорослі чоловіки племені, які могли тримати в руках зброю. За давньоруськими традиціями на віче вирішувалися всі найважливіші адміністративні, військові, господарські та політичні питання. Також існувала рада старійшин, яка відігравала роль дорадчого органу при вожді. Діяльність князів-вождів традиційно спрямовували родоплемінна знать і дружина [18, с. 25]. Звичайно, з часом більшість князів-вождів із різних причин прийняла сторону Великого князя, однак їхні відносини все ж таки мали певні

особливості. Так, князі-вожді на відміну від місцевих князів-намісників не виконували класичних феодалських повинностей. Вони продовжували князувати на своїх землях, однак дозволяли Київському князю збирати з них данину (інколи не без супротиву). Князі-вожді не відбували обов'язкової для всіх васалів військової повинності, але, ймовірно, могли брати добровільну участь у військових походах Великого князя.

Із поширенням дворцево-вотчинної системи інститут посадництва поступово перетворився на її місцевий аналог [13, с. 79], посадництво почало переходити у спадок, а посадники стали типовими феодалами [11, с. 190]. З другої половини XII ст. посадництво зникає, поступаючись місцевому (удільному) князюванню [19, с. 180–181].

Волостелі були вищими представниками давньоруської обласної адміністрації та здійснювали управління у волостях – невеликих, чітко не встановлених адміністративно-територіальних одиницях у сільській місцевості. Призначав волостелів Великий князь із дружинників, бояр, боярських дітей, сільських старост, а також зі службовців нижчого рангу [14, с. 75–77]. На той час волості, як і міста, становили окремі адміністративні одиниці землі-князівства та не залежали один від одного. За аналогією з службою посадника у місті волостель представляв владу Великого князя у сільській місцевості та виконував усі необхідні для цього функції (адміністративні, господарські, військові, поліцейські, фіскальні та ін.). До компетенції волостеля належали контроль над перерозподілом земельних ресурсів і станом сільськогосподарських угідь волості, організація та проведення торгівлі, збір уроків і данини, а також стягнення на користь Великого князя судових штрафів [16, с. 219]. Волостель виконував також і судові функції, за допомогою своїх тіунів він розглядав цивільні та кримінальні справи, а судові мита слугували чималим джерелом волосних доходів. Як і посадник, волостель утримувався не з державної скарбниці, а за рахунок підвладного йому населення (з корму, поборів, штрафів, частини данини та судового мита). Відсоток із волосного доходу волостелі сплачували в державну казну [22, с. 128; 41].

Посадники і волостелі мали чисельних слуг, тіунів та помічників з окремих галузей (мечників, мостників, вирників та ін.), які допомагали їм [26, ст. 42 Кр. Пр.; ст. 9, 10, 74 Пр. Пр.]. Величина доходів посадників і волостелів залежала безпосередньо від розміру підвладної їм території. Цікаво, що на відміну від посадників волостелі не розглядалися як самостійні політичні фігури, а компетенція волосної влади зосереджувалася на рівні підвладної території, не зачіпаючи військово-політичної і дипломатичної сфер, що вказує на більший авторитет посадників у містах, аніж волостелів у сільській місцевості.

Волості були поширені переважно на Півдні держави, а на Півночі були погости. У середині X ст. за правління княгині Ольги землі були поділені на окремі самоврядні адміністративні одиниці – погости [2, с. 261–266]. Спершу погости являли собою місця-стоянки, де зупинявся Великий князь разом зі своєю свитою, а народ приходив туди, щоб сплачувати йому данину (уроки). Головним призначенням погостів було полегшення процесу збирання данини. Однак згодом погости набули статусу окремих територіальних одиниць, що склалися з декількох населених пунктів у сільській місцевості та стали фінансово-адміністративними, а після прийняття християнства ще й церковними центрами земель-князівств. Достовірних відомостей про те, хто стояв на чолі погостів, ми не знайшли, однак за аналогією можна припустити, що це були князівські тіуни-намісники, які мали той самий обсяг повноважень, що й волостелі. Пізніше погостом стали називати центральне поселення верви, де знаходилися органи управління громади, ринок і церква [42; 43, с. 438].

Із розширенням території держави на Русі сформувалася багаторівнева система територіальних громад, у якій можна виокремити громади старших міст, громади підпорядкованих їм молодших міст (передмість) і сільські громади [44, с. 539]. Старше місто, передмістя та волості (погости) разом становили єдину землю-князівство. Міста мали внутрішній адміністративний поділ, зумовлений виробничим фактором і спеціалізацією їхніх мешканців. Громад у містах налічувалася велика кількість, до них належали торговельні та виробничі об'єднання вільних мешканців міста, які проживали на окремих вулицях. Міські громади згуртовувалися у сотні, на чолі яких стояв соцький, а сотні старших міст об'єднувалися у тисячі на чолі з тисяцьким. Тисяцький старшого міста командував ополченням міста і виступав суддею по цивільних справах. Його влада поширювалася на територію старшого міста і передмістя. Під час військових дій влада тисяцького набувала надзвичайного характеру, він навіть міг скасувати рішення віча жителів передмістя, якщо воно суперечило інтересам громади старшого міста чи ставило під сумнів територіальну цілісність землі [20, с. 57].

Самоврядним органом міських громад було віче, в якому брали участь вільні мешканці міста. Правом приймати участь у віче наділялися не всі вільні жителі, а тільки голови великих сімей та міське боярство, іноді на віче прибували делегати з передмість і князі [8, с. 170]. Об'єднані на віче люди являли собою серйозну силу, що могла протистояти навіть князівській дружині [20, с. 57]. Однак значення цього органу самоврядування на давньоруських землях було не однаковим, оскільки залежало від авторитету князя і могло бути як підтримкою для нього, так і опозицією [9, с. 34–35; 45, с. 137]. Рішення на віче приймалися шляхом досягнення згоди між його учасниками, а для того щоб рішення набрало законної сили, потрібна була загальна згода делегатів. На віче старшого міста обговорювалися і вирішувалися найважливіші питання, а також обирались міські посадовці (тисяцький, соцькі). Віче відало питаннями війни і миру, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами волості, скликало ополчення, обговорювало прийняття нових законів, обирало та зміщувало місцевого князя, єпископа, представників князівської адміністрації, визначало правила торгівлі. Компетенція віче старшого міста нічим не обмежувалася. Без згоди віче старшого міста князь також не міг провести мобілізацію земського війська, до якого входило все боєздатне чоловіче населення волості [46, с. 34–35]. Віче на Русі стало певним захисним інструментом від тиранії місцевих князів. Обираючи нового князя, віче старшого міста укладало з ним договір («ряд»), порушення якого князем могло привести до настання вкрай небажаних наслідків для останнього. Якщо князь зловживав владою, чинив свавілля або чинив злочин, міська громада могла позбавити його влади, вигнати з міста, а інколи й стратити. Таким чином, віче можна вважати проявом давньоруських демократичних традицій, адже цей орган народовладдя не давав владі князя набути абсолютного характеру [15, с. 302].

Самоврядування молодших міст (передмість) було організоване за тим самим принципом, що й старших. Однак носієм публічної влади виступала громада старшого міста, оскільки в її руках зосереджувалася примусова влада по відношенню до мешканців передмість і волості загалом, а рішення віче старшого міста були для них обов'язковими, також менші міста приймали від старшого міста посадників [31, с. 51].

На давньоруських землях існувало безліч вільних сільських громад – верв. За часів родоплемінного ладу верви об'єднували кровних родичів, але з розвитком суспільства продовжили існування на територіальній основі та об'єднували одне або декілька сусідніх селищ, що знаходилися недалеко один від одного, мешканці яких

вели спільне господарство [47, с. 106]. Верв налічувала від десяти і більше дворів, де проживали великі сім'ї, до неї також могли входити сім'ї, які належали до різних родів. Верви були розкидані довкола міст і об'єднувалися у волості та погости. Із X ст. сільські громади існували як самостійні територіальні одиниці [48, с. 71]. Мешканців селищ, що входили до складу верви, пов'язувало спільне користування землею, колективна сплата данини і оброків, а також потреба взаємної допомоги та охорона земель від захоплення. Усіх членів верви пов'язувала між собою кругова порука, вони несли колективну відповідальність за злочини, вчинені на території верви, та за несплату данини. Члени верв тоді не були закріплені за конкретною земельною ділянкою, тому окремі родини або навіть цілі селища, що були незадоволені податками чи природними умовами, могли переселитися до іншої землі. Самоврядування в сільських громадах було представлене сходом рівноправних обшинників, до яких належали голови дворів (родів, великих сімей), а також виборними посадовими особами – старостами, які стояли на чолі верв та обирались на сходах, ймовірно, на певний строк [49, с. 6]. На сходах вирішувалися найважливіші питання, а рішення ухвалювалися звичайною згодою більшості присутніх. Верв здійснювала колективну власність на землю, представляла і захищала інтереси громади у конфліктах з місцевим апаратом князівської влади, підтримувала стосунки із сусідніми громадами тощо [50, с. 176–177].

Поруч із вільними сільськими громадами існували окремі селища невільників. Місцеві (удільні) князі іноді самовільно привласнювали собі вільні землі, що знаходилися неподалік, і обкладали місцеве населення повинностями та оброками за користування цією землею. Часто князі передавали самовільно привласнені землі своїм дружинникам або духовенству разом із правом збирати данину з її населення, стягувати деякі судові мита, а також вчиняти суд [31, с. 53; 51, с. 105].

Як уже зазначалося раніше, у XI–XII ст. на Русі відбувається становлення двірцево-вотчинної (палацової) системи управління, яка деякий час існувала паралельно з десятовою, але згодом повністю її витіснила [45, с. 133]. Ця система полягала у поєднанні управління особистими справами князя з державними. Тривалий час двір князя залишався недостатньо структурованим, а служиві при ньому особи не мали чітко визначених функцій [52, с. 57]. Однак із другої половини XI ст. з кола наближених до князя дружинників і бояр структурно оформлюється князівський двір як політичний і адміністративний центр держави, який згодом став взірцем для наслідування місцевою владою [15, с. 596]. Великий князь перетворився на князя-господаря, який розглядав державу як свою особисту власність, а його двір став адміністративним центром держави, через який вирішувалися всі найважливіші управлінські питання. На той час не існувало особливої різниці між органами управління державою й управлінням приватними справами князя, а службові особи, які входили до двору, наділялися певними управлінськими функціями [53, с. 202]. Літописи не містять багато відомостей про прийом на службу до князівського двору, однак нам відомо, що управлінський прошарок двору становили переважно люди знатного походження, як служиві, так і не служиві раніше, вихідці з вищих ланок суспільства: родичі, близькі друзі князя, представники князівської дружини та бояри. Згодом на службу брали й представників із нижчих суспільних верств населення, а інколи невільників і полонених [15, с. 539]. Усіх посадовців двору призначав особисто князь (Великий князь), тому вони відповідали безпосередньо перед ним. Кандидати на службу оцінювалися за репутацією та особистими заслугами перед князем [52, с. 26]. Двірські посадовці вищого рангу могли займати посади в різний спосіб. Деякі князі після смерті свого попередника лишали представників управлінської

ланки на своїх посадах, інші службовці отримували посади внаслідок поступового кар'єрного росту і служби на посадах нижчої ланки [15, с. 539; 31, с. 53–54].

Оскільки посадовців при дворі князя було багато, тому ми перерахуємо тільки найважливіших. Двірський (огнищний) завідував господарством князя, супроводжував його в дорозі та походах, виступав від його імені перед іншими посадовцями, брав участь у князівському суді та виконував особисті доручення князя. У віданні двірського перебував увесь апарат двору, всі палацові слуги та землі [25]. Покладник (постільничий) відповідав за спальню та ложе князя, стежив за його затишком і безпекою в палацових покоях, відповідав за «постільну скарбницю» (ікони, хрести, золотий та срібний посуд, одяг тощо) [54, с. 460–461]. Ключник відповідав за ключі від усіх покоїв і комор у палаці. Стольник завідував столом князя і постачанням продовольства, відповідав за організацію банкетів і прийомів. Печатник (канцлер) керував князівською канцелярією, писарями та перекладачами, відповідав за діловодство, зберігання князівської печатки, складання текстів наказів і документів, їх зберігання й розсилання. Печатник також видав доходи та видатками князя і князівської скарбницею, яка тоді виконувала функції архіву [3, с. 190]. Конюшний був головним над усіма конюхами, завідував стаїнями та відповідав за забезпечення князівської дружини скакунами. Бирич (бирчий) був головним помічником князя у судових і дипломатичних справах, оголошував накази князя серед людей. Ловчий відповідав за організацію полювання для князя. Седельничий відповідав за підготовку князівського коня, супроводжував князя у військових походах і мандрівках, виконував важливі його доручення. Збройник відповідав за забезпечення князівського війська зброєю та за поповнення припасів арсеналу [55, с. 129]. Мечник завідував арсеналом і брав участь під час випробування залізом, на його користь надходила частина прибутків від судового мита. Інколи мечникам доручали вести дипломатичні переговори [4, с. 39; 56, с. 39]. Ябетник виступав на князівському суді як державний обвинувач. Отроки та дитячі виконували функції судових виконавців, виконували поручення князя і двірського [57, с. 118]. Вірник також був судовим виконавцем і збирачем штрафів за вбивство (віри). Вірникам допомагали менші за рангом службовці. Митники, данщики та п'ятенщики стягували мито і данину. Звичайно ж, важливе місце серед посадовців двору займав тисяцький, який був начальником збройних сил старшого міста та землі-князівства, а за відсутності князя вставав замість нього на чолі війська. Частина палацових посадовців відряджалася до інших міст і волостей для виконання різноманітних функцій на місцях і доручень князя. Вищим чином двору прислужували нижчі за рангом тіюни і палацові слуги [3, с. 196]. Апарат двору й усі посадовці утримувалися за рахунок поборів із місцевого населення [58, с. 33]. На формування адміністрації князівського двору мала вплив громада старшого міста, яка могла потребувати відставки конкретного посадовця або ж вимагати надання посади комусь із більш гідних кандидатів [5, с. 34].

У разі необхідності князівський двір міг переміщуватися разом зі своїм господарем до іншої землі. Наприклад, коли князь переходив князувати на інший стіл або у разі небезпеки, коли потрібно було терміново залишити місто. За умов феодальної роздрібненості князю разом із палацовою свитою нерідко було необхідно перебувати на тій землі, де існувала загроза його владі [59, с. 35–41].

Розвиток князівського, боярського і церковного землеволодіння значно прискорив процес розчленування держави, перетворивши Русь на федеративну монархію, а попередню (десятькову) систему управління, продемонструвавши свою мало ефективність, остаточно поступилася місцем новій – двірцево-вотчинній моделі управління державою.

Період з другої половини XI до першої половини XII ст. відомий як період феодальної роздрібненості на Русі. Тоді серед місцевих князів усе більше посилювалися розбрат і сепаратистські погляди, як наслідок, обсяг влади Великого князя порівняно з попередніми періодами значно зменшився. За доби феодальної роздрібненості титул «Великий князь Київський» більше не означав могутність його влади, а сам Великий князь став «першим із рівних собі» князів. У цей період долю держави вирішував не Великий князь одноосібно, а з'їзди найвпливовіших князів, на яких шляхом компромісів приймалися найважливіші управлінські рішення [60, с. 68]. Ці з'їзди називалися снєми, а прийняті на них рішення були загальнообов'язковими до виконання по всій території держави. Зазвичай снєми скликалися лише за потреби, або у важливі для держави моменти, а ініціаторами їх скликання були Київські князі. У з'їздах брали участь найвпливовіші князі та бояри, а інколи і представники вищого духовенства. До їхньої компетенції належали розгляд питань про державний устрій, оголошення війни та миру, внутрішня і зовнішня політика, прийняття чи зміна законів, розгляд міжкнязівських спорів і припинення міжусобиць [61, с. 15]. Як і у попередні періоди, Великий князь виступав вищою судовою інстанцією. Деякі важливі судові справи він міг розглядати разом із князівською радою чи винести на розгляд віче.

Міжкнязівські відносини набули васального характеру, основою якого стали земельне пожалування та вільна служба сюзерену (Великому князю). До васалів Великого князя належали місцеві (удільні) князі та бояри, які зобов'язувалися надавати своєму сюзерену військову підтримку і за запрошенням останнього брали участь у князівській (боярській) раді. Великий князь зобов'язувався надавати своїм васалам захист, а коли ті воліли змінити сюзерена, мав їх відпустити [30, с. 52]. У васальній залежності від Великого князя перебували також члени його родини, військова дружина та неслужива знать. Місцеві князі за свою службу Великому князю лишали собі у винагороду частину данини, зібраної з місцевого населення.

Характерною особливістю періоду феодальної роздрібненості на Русі було те, що вища влада належала тріумвірату старших синів Ярослава Мудрого, який із часом змінився на дуумвірат і діяв аж до першої половини XII ст. [62, с. 79]. Основною метою спільного правління Великих князів було посилення їхнього авторитету серед місцевих князів і припинення міжусобиць. Важливі державні рішення приймалися князями спільно. У цей період князівська влада могла переходити за принципом старшинства, через вотчину, за розпорядженням Великих князів або ж шляхом покликання (обрання) князя на престол народом. За умов постійних війн за владу князівський трон також міг бути захоплений силою [12, с. 80].

Оскільки головною особливістю двірцево-вотчинної системи був її прямий зв'язок із принципом належності вищої управлінської влади безпосередньому власнику землі, то дана модель управління функціонувала не тільки на рівні двору Великого князя, а й на всіх рівнях тогочасної феодальної ієрархії. Із XII ст. Давньоруська держава перетворилася на типову сюзеренно-васальну монархію, а Великий князь здійснював управління на місцях через своїх васалів. Тоді остаточно утвердилася система місцевого управління, яка повністю повторювала модель управління Києва, а князівський двір з усіма його посадовцями і слугами став основою організації влади на місцях [31, с. 55].

До XII ст. оформилася вотчинна форма власності, згідно з якою землю можна було відчувувати або передавати у спадок, а селяни, які на ній проживали, мали не тільки сплачувати данину Великому князю, а й ставали феодально залежними від її власника – боярина та сплачували йому натуральну ренту за користування землею.

Хоча перші ознаки боярського землеволодіння можна простежити ще у XI ст. [63, с. 26], саме з XII ст. Великий князь почав офіційно передавати старшій дружині в пожалування землі та волості під управління і «годування». Ці представники старшої дружини отримали назву «бояри». Із часом боярські вотчини набули чималої автономії та вийшли з-під влади Великого князя. На чолі вотчини стояв боярин, який був власником землі і вважався васалом Великого князя. Він здійснював управління за допомогою апарату власного двору (за аналогією до князівського двору). Окрім права на збір повинностей, боярин наділявся правом чинити суд над підвладним йому населенням. Головними посадовцями вотчинної адміністрації були огнищний, конюшний, сільський та ратайний тіуни. Огнищний завідував боярським господарством, відповідав за збереження його майна та від імені боярина здійснював владу над населенням вотчини [64, с. 398]. У розпорядженні огнищанина перебували решта посадовців і слуг боярина. Конюшний був головним над конюхами, відповідав за коней та їх розведення [64, с. 406]. У сільських громадах, які проживали на території вотчини, теж були представники боярської адміністрації – сільський і ратайний тіуни (старости). Сільський тіун спочатку був виборною посадовою особою сільської громади, а з перетворенням землі громади на вотчину він став уповноваженим представником боярської адміністрації. До його функцій належали: ведення справ громади, здійснення нагляду і контролю над виконанням населенням повинностей, доповідання боярину про результати виконаних робіт, сплату данини, відпрацювань смердів тощо. Ратайний тіун відповідав за здійснення польових робіт і стежив за якістю та черговістю їх проведення [64, с. 408].

Варто також згадати про церковне самоврядування на Русі, яке почало активно розвиватися після прийняття християнства. На перших етапах становлення давньоруської Церкви (кінець X ст.) вона, перебуваючи під релігійною і політичною залежністю від Візантії, намагалася пристосувати свою діяльність до місцевих звичаїв, не переймаючи іноземного зразку. Невдовзі після запровадження християнства була створена церковна організація – митрополія [23, с. 102]. Церковна організація того часу складалася з одного Київського митрополита і невеликої кількості (до 15) епархій, що повторювало систему підпорядкування земель-князівств Києву [65, с. 341, 368–369]. Основу внутрішньої організації епархій становили місцеві центри – парафії (погости), що територіально збігалися з межами влади князівських посадників. Управління в парафіях здійснювали намісники єпископа. До управлінської верхівки духовенства належали митрополит, єпископи, архимандрити та ігумени монастирів. Вищі церковні посади надавалися переважно вихідцям із Візантії [31, с. 58]. Митрополит уважався духовним князем, він висвячувався Константинопольським патріархом, обирався патріаршим собором та за згоди Великого князя Київського інтронізувався на патріаршу кафедру в Софійському соборі. Влада єпископів прирівнювалася за авторитетом до місцевих князів, а призначав їх (усупереч канонічному праву) Великий князь. Епархії створювалися у великих містах поблизу Києва, а єпископи мали власний управлінський апарат, що за структурою був подібним до князівського двору [66, с. 87; 67, с. 127–128]. За ієрархією Київська митрополія мала найвищий статус, а інші підлеглі їй епархії вважалися рівноправними, хоча на практиці їхній вплив напружав залежав від розмірів земельних наділів. Оформлення церковної власності на землі сприяло послабленню економічної залежності епархій від Києва, а вони поступово перетворювалися на самоврядні місцеві організації. Місцеве духовенство шукало союзів із місцевими (удільними) князями та боярами, які виступали основним гарантом матеріального благополуччя Церкви. Згодом вище духовенство стали долучати

до участі у князівських з'їздах [68, с. 132]. Хоча єпископи були залежними від князівської влади, однак Церква все ж таки користувалася великим авторитетом і впливала на політичне життя держави [69, с. 62–63].

Поступово до юрисдикції Церкви відійшов розгляд справ про шлюб і сім'ю, розлучення, спадкування, захист честі та гідності, вирішення внутрішньоцерковних конфліктів і суперечок, а також налагодження зовнішньополітичних відносин. Представники вищого духовенства почали очолювати дипломатичні місії та виступали посередниками між ворогуючими князівськими династіями. Таким чином, на Русі поруч зі світською юрисдикцією діяла церковна [68, с. 248–254, 257]. Із кінця X ст. Великі князі почали надавати Церкві пожалування, спершу «десятину», а на початку XI ст. ще й право суду [68, с. 121–125]. Церква почала отримувати чималі прибутки від десятини, пожертв вірян і церковного судочинства, яке в середині XI ст. отримало юридичне оформлення [67, с. 125]. До сфери впливу Церкви також належала й освітянська діяльність [70, с. 10]. Із XI ст. поруч із міськими та сільськими громадами з'являються церковні громади, які гуртувалися навколо церков і соборів. Згодом князі почали передавати у володіння Церкви землі разом з їх населенням. Цілком вірогідно, що разом із землею Церкви надавалося й право збору податків із місцевого населення [63, с. 26; 71, с. 142–143]. З кінця XI – XII ст. оформлюється церковна власність на землю. Перші згадки про подаровані церквам землі датуються кінцем XI ст. [72, стп. 492–493]. Великими землевласниками тоді стали єпископські кафебри, монастирі, собори. Хоча й передача Церкви земельних ділянок супроводжувалася низкою заборон: не дозволялося продавати, передавати, або дарувати отриману землю [73, с. 141]. У першій половині XII ст. у власність Церкви передавалися села та угіддя [74, с. 329–330], а розміри церковного землеволодіння стрімко збільшувалися [75, стп. 348]. Із перетворенням Церкви на великого землевласника десятина перетворилася на особливий податок, який збирали церковні служителі, а не князівські посадовці [65, с. 516; 76, с. 103].

Доба феодалної роздробленості на Русі також відобразилася на організаційній структурі Церкви. Поява тріумвірату Великих князів сприяла виникненню поряд із Київською двох нових митрополій – Чернігівської та Переяславської [77, с. 101]. Тоді місцеві (удільні) князі, борючись за самостійність своїх володінь, прагнули обзавестися власним єпископом, що надавало б їхнім землям більшої автономії від Києва [65, с. 552–553], що призвело до автокефалії місцевої церковної організації. У період роздрібності на Русі деякий час діяло аж три митрополита [78, с. 87–88]. Церква продовжувала отримувати стабільний дохід із земель, що знаходилися в загальнодержавному користуванні, та мала власний апарат для збору поборів із місцевого населення без опори на князівську адміністрацію [79, с. 93]. Літописи містять свідчення, що, крім земель, у церковну власність передавалися рухоме і нерухоме майно, великі маєтки та села разом з їхніми мешканцями [75, стб. 348].

За правління тріумвірату (дуумвірату) Великих князів важлива роль в управлінні державою відводилася київському віче, яке тоді представляло більше інтереси міського боярства та не відповідало класичним демократичним принципам народних зборів [80, с. 67]. З оформленням вотчинного землеволодіння вплив князівської (боярської) ради на владу Великих князів значно зріс, а на початку XII ст. до неї входили бояри-феодалі, вищі урядові чини княжого двору та представники місцевої князівської адміністрації [81, с. 380]. Вплив князівської ради та віче на давньоруських землях був не однаковий. Наприклад, у Новгороді та Галичі князівська рада і віче мали вирішальний вплив на управління державою, а в Києві головну роль продовжував відігравати Великий князь,

князівська рада виконувала суто дорадчі функції, а віче взагалі скликалося зрідка [9, с. 102].

Апарат місцевих князівств повністю копіював апарат Києва, де головним управлінським центром був двір князя. З утвердженням феодального землеволодіння місцеві (удільні) князі набули великої автономії від центру, а їхні князівства перетворилися на самостійні держави у складі Русі. У XII–XIII ст. Давньоруська держава існувала у формі конфедерації самостійних князівств [82, с. 8]. Зрештою, феодальна роздрібненість, безкінечні князівські війни за владу, економічна та військова слабкість підірвали оборонну здатність окремих князівств, і вони не могли вистояти проти зовнішньої агресії, що призвело до остаточного занепаду держави.

Отже, враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що адміністративний апарат Давньоруської держави з кінця IX до кінця XII ст. еволюціонував і мав свої особливості на різних періодах розвитку держави, а на його трансформацію впливали соціальні, економічні, політичні, релігійні, військові, економічні та інші чинники. У період становлення державності (кінець IX – X ст.) Русь являла собою союз племінних князівств, а формування вищих органів влади відбувалося шляхом упродовження десятикової системи, яка не виокремлювала центральне управління від місцевого. Великий князь Київський був наділений найвищою управлінською, політичною, військовою, фінансовою, судовою та сакральною владою. Управляючи державою, він прислухався до думки представників родоплемінної знаті, найстарших дружинників і місцевих управителів. Управління у містах здійснювали воеводи гарнізонів князівської дружини: тисяцькі, соцькі і десяцькі, а також виборні посадові особи – старці (старости) у селах. Основу місцевого самоврядування становили територіальні громади мешканців міст і сіл, а їхнім головним самоврядним органом були збори вільних членів громади – віче, на якому вирішувалися найважливіші питання.

У період розквіту Давньоруської держави (кінець X – друга половина XI ст.) відбулося посилення влади Великого князя Київського, яка з XI ст. стала майже необмеженою, однак усе ж таки залежала від підтримки населення та дружини. Великий князь уважався носієм вищої державної влади та суверенітету, він був головним воєначальником, організовував і особисто керував військовими походами, приймав нові закони, призначав увесь адміністративний апарат, мав виключне право карбування монети, розпоряджався скарбницею та прибутками держави, був головним збирачем данини, визначав зовнішню і внутрішню політику, виступав вищою судовою інстанцією, а також сприяв поширенню християнства. На рішення Великого князя мали вплив князівська (болярська)

рада і віче, що в деяких випадках навіть обмежували князівську владу. Управління у великих містах і передмістях здійснювали посадники Великого князя (князівські сини, мужі, місцеві князі та князі-вожді), волостелі у волостях, тіуни у погостах, а також старости у селах (вервах). Тоді існувала багаторівнева система територіальних громад, у якій можна виокремити громади старших міст, громади підпорядкованих їм молодших міст (передмість) і сільські громади (верви). Самоврядування громади старшого міста та волості були нероздільними, але головним носієм влади виступала громада старшого міста. Незмінними у містах і селах лишилися вічові традиції.

У період феодальної роздрібненості на Русі (друга половина XI – кінець XII ст.) обсяг влади Великого князя Київського значно зменшився, а він став лише «першим із рівних собі» князів. Міжкнязівські відносини набули васального характеру, а їх основою стали земельне пожалування та вільна служба своєму сюзерену. Цьому періоду був притаманний колективний сюзеренітет, коли долло держави вирішував з'їзд князів, на якому шляхом компромісів приймалися найважливіші державні рішення. Упродовж XI–XII ст. відбувалося становлення двірцево-вотчинної системи управління, яка деякий час співіснувала із десятиковою, але згодом повністю її витіснила. Княжий двір поступово перетворився на політичний і адміністративний центр управління державою не тільки на центральному, а й на місцевому рівні. Особливої різниці між управлінням державою та управлінням приватним господарством князя не існувало, а посадові особи, які входили до його двору, наділялися ще й певними управлінськими функціями. Згодом у великих містах і волостях князівський двір разом з усіма його посадовцями став типовою моделлю організації місцевої влади. У цей період активно розвивалося князівське, боярське та церковне землеволодіння й остаточно оформилася вотчинна форма власності, згідно з якою землю можна було відчужувати та передавати у спадок разом із населенням, яке на ній проживало. Давньоруська Церква тоді не просто перетворилася на великого землевласника, а й отримала право самоврядування в межах своїх єпархій. Ще однією особливістю цього періоду було те, що управління державою до першої половини XII ст. одночасно здійснювало декілька Великих князів (тріумвірат князів, який згодом змінився на дуумвірат), а всі важливі державні питання приймалися ними спільно. У період тріумвірату (дуумвірату) значно зріс вплив князівської (болярської) ради та київського віче на владу Великих князів.

До кінця XII ст. Русь існувала у вигляді конфедерації самостійних князівств-держав, однак постійні міжусобиці, економічна слабкість і зовнішня загроза призвели до остаточного занепаду держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наукова думка, 1991. 560 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / за ред. П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. Т. 3. 592 с.
3. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 251 с.
4. Котляр М.Ф., Ричка В.М. Княжий двір Галича. Княжий двір Південної Русі X–XIII століть. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 357 с.
5. Котляр Н.Ф. Княжеская администрация в Древней Руси. *История и источниковедение*. № 2(40). С. 28–40.
6. Ричка В.М. Вся королівська знать (Влада Київської Русі). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 180 с.
7. Толочко П.П. Київ і Київська земля XII–XIII століть. Київ : Наукова думка, 1980. 222 с.
8. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев : Наукова думка, 1989. 256 с.
9. Толочко П.П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
10. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. : навчальний посібник. Київ : Перун, 1996. 496 с.
11. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / за ред. С.М. Белоусова. Київ : Ін-т історії України АН УРСР, 1939. 210 с.
12. Юшков С.В. История государства и права России (IX–XIX вв.) : учебное пособие ; изд. доп. и перераб. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. 735 с.
13. Юшков С.В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. *Вопросы истории*. 1950. № 1. С. 71–93.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права ; изд. 6-е. Санкт-Петербург ; Киев : Типография Н.Я. Оглоблина, 1909. 699 с.

15. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XII в. : монография. Санкт-Петербург : Академический проект, 2003. 736 с.
16. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси : монография. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
17. Сергиевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей : исторические очерки. Москва : Типография А.И. Мамонтова, 1867. 426 с.
18. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий : исторические очерки. Санкт-Петербург : Типография М.А. Александрова, 1909, 316 с.
19. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций : в 3-х т. Минск : Харвест, 2003. Т. I. 592 с.
20. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории : монография. Ленинград : Ленинградский ун-т, 1980. 256 с.
21. Карамзин Н.М. История Государства Российского : в 3 кн. Кн. 1. Москва : Ермак, 2004. 668 с.
22. Греков Б.Д. Киевская Русь. Москва : Госполитиздат, 1953. 569 с.
23. Лихачев Д.С., Романов Б.А. Повесть временных лет. Ч. 1: Текст и перевод / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950. 405 с.
24. Полное собрание русских летописей : в 43-х т. Т. 2, изд. 2-е. Ипатьевская летопись / Историко-Археологическая комиссия АН СССР. Санкт-Петербург, 1908. 1028 с.
25. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; за ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
26. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / С.В. Юшков. Київ : Українська академія наук, 1935. Ред. 4. С. 137–144.
27. Мишанич О.В. Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі. Київ : Акта, 2003. 668 с.
28. Історія держави і права України : підручник / за ред. А.Й. Рогожина. Київ : Ін Юре, 1996. Ч. 1. 368 с.
29. Швидько Г.К., Романов В.Є. Державне управління і самоврядування в Україні: історичний нарис. Київ : УАДУ, 1997. Ч. 1. 138 с.
30. Карпичов В.О., Савицька В.В. Еволюція інституту князівської влади в Давньоруській державі (IX–XII ст.). *Юридичний вісник*. 2020. Вип. 3. С. 31–39.
31. Карпичов В.О. Становлення та розвиток органів місцевої влади в Давньоруській державі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 88. С. 44–65.
32. Папакін Г.В. Історія державних установ України. Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. : лекції. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 243 с.
33. Институты самоуправления: историко-правовое исследование / В.Г. Графский и др. ; под ред. Л.С. Мамут ; Институт государства и права РАН. Москва : Наука, 1995. 301 с.
34. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 471 с.
35. Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) : монография. Москва : Прометей, 1989. 124 с.
36. Князь, его дума и администрация. Русская история в очерках и статьях : в 4-х т. / под ред. М.В. Довнаръ-Запольского. Москва : Московское учебное книгоиздательство, 1912. Т. 1. 592 с.
37. Посадник. Юридична енциклопедія : у 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка та ін. ; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н-П. 720 с.
38. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период. Москва : Императорское общество истории и древностей российских при Московском ун-те, 1874. 475 с.
39. Мателешко Ю.П. Рівні, типи та функції руського посадництва (кін. IX – поч. XII ст.). *Грані*. 2007. № 3. С. 8–12.
40. Спадщина поколінь. Прадавні українські літературні пам'ятки. Повість минулих літ : навчальний посібник. Київ : Грамота, 2005. 591 с.
41. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. Санкт-Петербург : Издание Археологической комиссии, 1872. 512 с.
42. Погост / Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург : АО Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон, 1907–1909. Т. 50. 498 с.
43. Дьяченко Г. протоиерей. Полный церковно-славянский словарь. Москва, 1993. 1158 с.
44. Яхшиян О.Ю. Крестьянская община и местное самоуправление в России. *Российская государственность: традиции и вызовы XXI века* : материалы Всеросс. науч.-обществ. конф., г. Великий Новгород, 19 сентября 2012 г. Москва : Научный эксперт, 2013. С. 538–551.
45. Давня історія України : навчальний посібник : у 2-х кн. Кн. 2 / П.П. Толочко та ін. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
46. Институты самоуправления. Историко-правовое исследование / В.Г. Графский и др. ; под ред. Л.С. Мамут ; Институт государства и права РАН. Москва : Наука, 1995. 301 с.
47. Баран Я.В. Вєрв. Енциклопедія історії України : у 10 т. / за ред. В.А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. 688 с.
48. Надолішній П.І. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360-ї річниці конституції Пилипа Орлика. *Вісник державної служби України*. 2009. № 4. С. 69–78.
49. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней : учебное пособие / А.С. Орлов и др. Москва : Проспект, 1999. 589 с.
50. Прыжов И.Г. Очерки. Статьи. Письма. Москва ; Ленинград : Academia, 1934. 486 с.
51. Чичерин Б.Н. Опыт по истории русского права : сборник статей. Москва : Издательство Солдатенкова и Щепкина, 1858. 389 с.
52. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О.Г. Аркуша та ін. ; за ред. Т.В. Мотренка та ін. ; Головне управління державної служби України. Інститут історії України НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
53. Атоян О.И. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / под ред. А.Н. Литвинова ; МВД Украины, Луганский институт внутренних дел. Луганск : РИО ЛИВД, 2001. 472 с.
54. Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Территория и население : в 3-х т. Санкт-Петербург : Типография Н.А. Лебедева, 1890. Т. 1. 517 с.
55. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв. Москва : Госполитиздат, 1955. 140 с.
56. Мордвінцев В.М. Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) : навчальний посібник ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : Знання, 2013. 455 с.
57. Зимин А.А. Правда русская : монография ; Министерство юстиции Российской Федерации. Российская правовая академия. Москва : Древлехранилище, 1999. 411 с.
58. Проценко Ю.Л. Древнерусское государство и право : курс лекций. Волгоград : ВолГУ, 2000. 60 с.
59. Котляр М.Ф. Мобільність княжого двору в Південній Русі. *Україна у Центрально-Східній Європі*. 2008. № 8. С. 35–52.
60. Бойко О.Д. Історія України : посібник ; вид. 2-е, доп. Київ : Академія, 2002. 662 с.
61. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник. Київ : Атіка, 2005. 367 с.
62. Григорчак І.М. Зародження політико-адміністративної еліти в Київській Русі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 13. С. 77–81.
63. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории. Краткий очерк экономической истории России ; изд. 4-е. Петроград : Книгоиздательство В.С. Клестова, 1919. 128 с.
64. Правда русская : в 3-х т. / под. ред. Б.Г. Грекова. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1940. Т. 1 : Тексты. 506 с.

65. Голубинский Е.Е. История русской Церкви : в 2-х т. Т. 1, 1-я половина тома ; изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Университетская типография, Страстной бульвар, 1901. 960 с.
66. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства : навчальний посібник. Київ : Глобус, 1996. 224 с.
67. Введение христианства на Руси / под ред. А.Д. Сухова ; Институт философии АН СССР. Москва : Мысль, 1987. 302 с.
68. Шапов Я.Н. Княжеские уставы и Церкви в Древней Руси XI–XIV вв. : монография. Москва : Наука, 1972. 342 с.
69. Соловьев С.М. История России с древнейших времен : сочинения : в 15 кн. Кн. 1. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1959. 816 с.
70. Саган О.Н. Відзначення 1020-ліття хрещення Київської Русі: першооснови та сьогодення духовної традиції українського народу. *Пам'ять століть*. 2008. № 3. С. 6–15.
71. Артамонов Г.А. Земля и власть в Киевской Руси : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 ; Москов. пед. гос. ун-т. Москва, 1996. 171 с.
72. Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 2. Ипатьевская летопись / Историко-Археологическая комиссия Академии наук СССР. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1843. 377 с.
73. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / подгот. к печати В.Г. Вейман ; под ред. С.Н. Валка ; Институт истории АН СССР. Москва : АН СССР, 1949. 407 с.
74. Шапов Я.Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси / В.Т. Пашуто и др. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва : Наука, 1976. С. 329–333.
75. Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи / Историко-Археологическая комиссия АН СССР. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1846. 377 с.
76. Патерик Киево-Печерський / упоряд., адапт. укр. мовою, дод. і прим. І.В. Жиленко ; за ред. В.М. Колпакова ; вид. 2-е. Київ : Наукова думка, 2001. 348 с.
77. Поппе А.В. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии. *Византийский временник*. 1968. Т. 28(53). С. 86–108.
78. Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007. № 1(27). С. 85–103.
79. Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси X–XIII вв. Институт истории АН СССР. Москва : Наука, 1989. 228 с.
80. Малиновський В.Я. Державне управління : навчальний посібник ; вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Атіка, 2003. 576 с.
81. Вирський Д.С. Боярська дума. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / за ред. В.А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 363–688.
82. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) : монографія ; Ужгородський державний університет. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2000. 340 с.